

ҲАРБИЙ ТЕРМИНОЛОГИЯНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА РИВОЖЛАНИШИ ЖАРАЁНИ

Мусурманова Шахноза Қўчқоровна

Чирчиқ олий танк қўмондонлик муҳандислик билим юрти, катта ўқитувчи

Ҳарбий терминологиянинг шаклланиши ва ривожланиши жараёнида техникалар тарихидаги муҳим воқеа белгиланди, бу ўрганилаётган тилнинг бутун терминология тизимининг ривожланишига муҳим таъсир кўрсатди. Икки тизимни бирлаштириш (Томас Кхун томонидан фан ривожланишининг назарий модели ва Ж.Ж. Федосеевга кўра ҳарбий тилни даврлаштириш)¹ ҳарбий техниканинг ривожланиш босқичларини ўзимизнинг даврийлаштиришни таклиф қилиш ва унинг асосида ҳарбий техникани ривожлантиришга имкон берди. Уч асосий босқични ўз ичига олган ҳарбий терминологияни шакллантиришда тарихий даврларнинг таснифи қуйида батафсил кўрсатилган:

Биринчи босқич ҳарбий терминологиянинг эскирган ва прототипларининг пайдо бўлиши, дизайн ва ишлаб чиқариш тажрибасини тўплаш билан тавсифланади. Тадқиқот учун танланган атамаларнинг статистик таҳлили шуни кўрсатадики, ҳарбий терминологиянинг синов даврига 351 та тил бирлиги киритилган, бу 3100 та атаманинг 11,3% ни ташкил қилади. Ушбу босқич ҳарбий атамаларнинг асосий тушунчаларини шакллантириш ва ҳарбий транспорт воситалари тили ҳамда ядро атамаларининг пайдо бўлиши билан тавсифланади.

Иккинчи босқич ҳарбий терминларини яратиш (мамлакат муҳофаази асоси) ва ҳар хил турдаги ҳарбий атамаларни серияли ишлаб чиқаришни ривожлантириш билан тавсифланади. Умуман ҳарбий луғат, хусусан, ҳарбий терминология бойитилган. Ушбу босқичнинг ишлаб чиқариш концепцияси ҳарбий тил қурилиши терминологиясида 1502 тил birlikларининг пайдо бўлишига сабаб бўлди, бу умумий атамалар намунасининг 48,4% ни ташкил этди. Шундай қилиб, иккинчи босқич ҳарбий терминологияни шакллантиришда энг самарали ҳисобланади.

Учинчи босқич, Томас Кхун назариясига кўра, илмий терминологияни ривожлантириш учун якуний, аммо истиқболли босқичдир. Бу босқич парадигмага асосланган ривожланиш жараёни билан тавсифланади: тажрибалар ўрнатилади, фактлар тўпланади, аниқ назариялар ишлаб чиқилади, қурол ва техниканинг келажакдаги ривожланиши учун олд шартлар яратилади. Ҳарбий терминологиянинг учинчи босқичида 1247 та тил бирлиги мавжуд бўлиб, бу жами 3100 та атаманинг 40,2 фоизини ташкил этади.

Тил ва ижтимоий ҳодисалар тамойилининг социолингвистик усули доирасида терминологияни ўрганиб, экстралингвистик омилларга асосланган терминологик birlikларнинг таркибий ва семантик хусусиятларини аниқлаш мумкин. Тадқиқот шуни кўрсатадики, инглиз тилида атама яратишнинг энг самарали усули икки компонентли терминологик бирикмалардир. Ҳарбий атамалар тил маълумотларининг ўзига хос хусусияти - бу тилда кўп сонли экспонент жиҳатдан ихчам, аммо семантик жиҳатдан икки компонентли

¹Томас Кхун “The Structure of scientific Revolutions” 1962 Department of the Air Forces

терминологик бирикмаларнинг пайдо бўлиши, уларда атрибут компонентида мураккаб сўз (композиция) билан ифодаланади.

Ҳарбий терминологияни таржима қилишнинг энг кенг тарқалган усули бу лексик ва семантик алмаштиришлар (конкретлаштириш, умумлаштириш, модуляция) - таржимада чет тиллари бирликларидан фойдаланган ҳолда асл нусханинг лексик бирликларини таржима қилиш, уларнинг маъноси қадриятларга тўғри келмайди. асл бирликлардан иборат, аммо маълум бир турдаги мантикий ўзгаришлар ёрдамида улардан хулоса чиқариш мумкин.

Биз биринчи навбатда терминлар (белгиланган, шундай ва ноаниқ) ҳақида тўхталамиз, унинг ўта чалғитувчи аҳамиятига қарамай, таржимада кўпинча семантик ифодани талаб қилади. Маълумки, ҳар иккала артикль ҳам олмош келиб чиқишига эга: аниқ артикль кўрсатувчи олмошдан, ноаниқ – бир сонгача борадиган ноаниқ олмошдан олинган. Бу уларнинг дастлабки аҳамияти бўлиб, баъзида замонавий фойдаланишда ўзини намоён қилади. Бундай ҳолларда уларнинг луғавий аҳамияти таржимада юборилиши керак, акс ҳолда ўзбекча таржима тўлиқ ва нотўғри бўлади чунки семантик таржималарнинг аҳамияти таклифнинг бутун семантик мазмунининг ажралмас қисмидир.

Юқорида келтирилган барча таржималардан кўриниб турибдики, таржимада артикльнинг луғавий, лекин баъзан ва грамматик аҳамиятига эътибор бермаслик мазмуннинг тўлиқ ёки ноаниқ бўлишига олиб келган.

Ҳарбий соҳадаги талабчанлик, ёшлар билан индивидуал ишлаш, уларда ҳарбий терминлар орқали эркин мулоқот юритиш кўникмаларини шакллантириш, ҳарбий йўналиш бўйича илмий изланишга жалб қилиш каби мақсад ва вазифалар асосида таълим берилади.

Улар ўз таркибида умумий ҳарбий атамани ифодалаш билан ажралиб туради.Шунингдек, унда маълум бир ҳарбий атамалар ҳақида ихчам ва тушунарли тарзда батафсил маълумотлар бериб ўтилган. Баъзи сўзларнинг кўлами анча кенг, чунки улар ҳарбий луғатнинг катта қисмини ўз ичига олади.

Масалан, бомб компонентли ҳарбий атамалар 65 хил сўзни ҳосил қилиши мумкин. Таққосланг: бомб -бомба (авиациядаги); қўл гранатаси; (миномет) мина; бомбаларни ташлаш, бомбардимон қилиш (ҳаводан)/ (қўл) гранаталарни улоқтириш; минамёт билан ўққа тутиш; бомбага оид ва ҳоказо.

Ҳарбий терминология ўзига хос структур ва лексиксемантик хусусиятлар билан тавсифланади. Ўзбек тилида ҳарбий терминология системаси муайян структур моделларнинг устунлиги билан ажралиб туради. Таҳлил қилинган материаллардан кўриниб турибдики, инглиз ҳарбий профессионализмлари от, сифат, феъл, шунингдек, равишдош сўз туркумларида ифодаланади.

Миқдор жиҳатдан ҳарбий атамалар, асосан, от ва феъл сўз туркумига хос сўзлар билан ифодаланади. Фоиз жиҳатидан субстантив атама ва сўз бирикмалар 70%ни, феълли атама ва сўз бирикмалар 20%ни, қолганини эса адъектив ва адъвербал атама ва сўз бирикмалар ташкил этади. Шунингдек, ҳарбий лексиканинг махсус луғатлари бўғинли аббревиациялардан иборат кўплаб қисқартмаларни ҳам ўз ичига олади.

Ҳарбий атамалар – ҳарбий терминологиянинг катта қисмини эгаллайди. Тарихий ва сиёсий

мавзулар бу тилнинг асосий мақсади объектлар, ҳодисалар ва мудофаа билан боғлиқ тушунчаларни ифодаси ҳисобланади.

Бугунги илмий ва техник тараққиёт жадал ривожланаётган дунёда, ҳарбий атамалар ва тушунчалар, шунингдек уларнинг объектлари, ривожланиб бормоқда. Бироқ, бу ҳарбий терминлар қийматини ўзгартиришга сабаб бўлмайди.

Ҳарбий терминларни қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин:

- ҳарбий ва сиёсий атамалар (стратегик, тактик);
- ҳарбий ва дипломатик атамалар (ташкilot);
- ҳарбий-техник атамалар (қуролли кучлар ва жанговар қурол турли тармоқлар тегишли).

Ҳарбий атамаларда таржима муаммоси

ҳарбий атама ва таърифларни ўз ичига олган чет эл матнларни таржима қилганимизда тез-тез баъзи муаммоларга дуч келамиз чунки ҳар хил тилларда тафовутлар бор:

- тушунчаси ва ҳақиқат орасидаги қиёс етишмаслиги (армияси - бу замин кучлари);
- атамалар нотўғри ёки тўлиқ тасодиф (ҳарбий академияси - асосан ҳарбий академияга кўра, ҳарбий мактаб);
- турли мамлакатлар тизимлари қуролли кучлари сафидаги фарқлар;
- бирлик ташкилий тузилмасида фарқлар (аскар Британия армияси - ва АҚШ армиясида - разведка компания);
- қисқа "ҳаёт даврини" индивидуал атамалар (масалан, сезиларли даражада фарқли луғатлар шартлари Биринчи ва иккинчи жаҳон урушлари, , камида 30 йил ўтиб баъзи ҳарбий терминларнинг қўлланилмаслиги);
- Қисқартмалар;
- Кўп маъноли ҳарбий терминлар;

Фойдаланилган адабиётлар руйхати

1. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалиқ қонидаси бўлиши керак. – Тошкент : Ўзбекистон, 2017
2. Ўзбекистон Республикасининг 1995-йил 21 – декабрда янги таҳрирда қабул қилинган “ Давлат тили ҳақида” ги Қонуни
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “ Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора тадбирлари тўғрисида” ги Қарори.
4. Исмаилов Ғ. Ўзбек тили терминологик тизимида семантик усулда термин ҳосил бўлиши. Филол.фан.номз.дисс.автореф.-Тошкент, 2011.
5. Исаев Р.Р. Структурные и лингвокультурологические аспекты формирования отраслевой терминосистемы (на материалы военно-технической терминологии современного персидского языка) -М.: 2013. дисс. канд. фил. нак. - С. 23:
6. Grinev-Grinevich, S.V. Terminology: textbook, manual for students of higher study institutions/ Academy, 2008 - 304p.

7. Нелюбин И.И. Introduction to translation technique (cognitive theoretical and pragmatic aspect): textbook, allowance 3rd edition. Nauka 2013 -216 p.
8. Sti'elkovski, G.M. Theory and practice of military translation. German language / Moskow: Military publishing, 1979.-272p.
9. Томас Кхун “The Structure of scientific Revolutions” 1962 Department of the Air Forces
10. Бовйер, Р. Ҳарбий терминлар луғати. Учтинчи нашр / 2004 – 262 Б.
11. Инглизча-русча автомобил зирҳли луғати. Москва 1961
12. uz.wikipedia.org
13. <https://www.yumpu.com>
14. <http://mv-vatanparvar.uz/7556/>